

«КУЛЬТУРА ГРОМАДЯН» ГЕТЬМАНАТУ (НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ «МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ» ПИЛИПА ОРЛИКА)*

Громадянами у ранньомодерному розумінні у Гетьманаті були козаки. До їхніх прав належали повноцінна участь у політичному житті, пільги в сплачені податків, можливість займатися певними видами господарської діяльності; до основного обов'язку – оборона зі зброєю у руках рідної землі – «отчизни».

У наших студіях «культура громадян» Гетьманату розглядається через призму мікроаналізу життя та діяльності Пилипа Орлика, Самійла Величка й інших канцеляристів. На основі цього реконструюються їхні «місця пам'яті». Саме вони відігравали ключову роль у формуванні тогочасних ідентичностей. На нашу думку, через них можна відтворити «культуру громадян», оскільки для сучасного науковця вона постає через ідентичності. У цій розвідці пропонується перший зріз наших студій – стисло представлені Орликові «місця пам'яті».

Аналіз джерел дослідження

«Місця пам'яті» П. Орлика реконструюються передусім по текстах осені 1709 – початку 1714 рр. Джерела 1709–1711 рр. відзначає переважно колективний характер. Скажімо, «Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції» підписали генеральний обозний І. Ломиковський, прилуцький полковник Д. Горленко, генеральний писар П. Орлик, генеральний бунчужний Ф. Мирович,

---

* Розвідка є частиною студій, що підготовлені у рамках розробки підрозділу «“Культура громадян” Гетьманщини (1680–1710): мікроісторичний вимір» планової теми відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України. У написанні розвідки також використано результати, здобуті за грантом Канадського інституту українських студій 2019–2020 рр. При цьому залучено наші попередні праці, дотичні до теми дослідження: «Пакти і Конституції» 1710 р.: історико-правовий статус міст // Україна в Центральній-Східній Європі. Вип. 17. Київ, 2017. С. 190-204; Конструювання пам'яті про «права та вольності» у текстах української еміграції 1709–1714 рр. // Україна в Центральній-Східній Європі. Вип. 18. Київ, 2018. С. 239-273; «Літопис Величка»: гітопези до дослідження // Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля. Київ, 2019. Т. 2. С. 495-504.

кошовий отаман К. Гордієнко «з низовим запорозьким військом». «Договори та постанови» стали угодою козацької та запорозької верхівки, були відредаговані новообраним гетьманом (колишнім канцеляристом, реєнтом та генеральним писарем), а оригінал написаний рукою І. Максимовича (котрий по виборах Орлика став генеральним писарем, а перед еміграцією був військовим канцеляристом).

Однак вже з осені 1711 р. П. Орлик став одноосібним автором політико-правових текстів. Він написав інструкції послам Війська Запорозького до Османської імперії від 3 листопада 1711 р., маніфест від 4 квітня 1712 р., «Вивід прав України», «Реляцію про Київ» й низку листів та інших документів 1712–1714 рр.¹ Неопубліковані джерела, які несуть важливу або допоміжну інформацію, використано з фондів Центрального державного історичного архіву у м. Києві (Ф. 51, 53, 2236), Російського державного архіву давніх актів (Ф. 124), Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки (Ф. 36, 159, 204), Головного архіву давніх актів у Варшаві (Ф. Archiwum Radziwiłłów, Archiwum Koronne Warszawskie) та ін. Отож, тема наших студій достатньо забезпечена джерельною базою; тексти української еміграції 1709 – початку 1714 рр. є вповні презентативним джерелом для реконструювання «місць пам'яті» П. Орлика.

Background «культури громадян» Гетьманату: теоретичний та методологічний аспекти

На початок XVIII ст. козацька Україна на політичній мапі Східної Європи існувала як автономія під владою православного московського царя. На цій території продовжила функціонування Києво-Могилянська академія, а на рубежі XVII–XVIII ст. відкрився Чернігівський колегіум. На початку XVIII ст. у цих закладах навчалося близько 1000 «спудеїв». Як на ті часи, це була значна цифра, особливо якщо врахувати незначне населення (бл. 1–1,2 млн) та територію (бл. 90 км²) Лівобережного Гетьманату.

Велика кількість освічених людей на невеликій території, безумовно, сприяла виникненню нових ідей, написанню творів різних жанрів, у тому числі й історичних. Власна Вітчизна для їх авторів уявлялася окремішною державою, хоч і, зазвичай, залежною від сильних сусідніх монархів. Поступове формування «місць пам'яті» Гетьманату було збурене подіями 1708–1709 рр., коли І. Мазепа перейшов на бік шведського короля

---

¹ Детально див.: Кононенко В. Конструювання пам'яті про «права та вольності» у текстах української еміграції 1709–1714 рр. С. 240–241.

Карла XII. Під час зимової «війни маніфестів» гетьман-«революціонер» та його однодумці готували універсали, в яких переконували українців мужньо боротися «з московською тиранією» за «отчизну», «права та вольності», і тим самим представляли свої «місця пам'яті» з різних перспектив. Ці маніфести активно переписувалися канцеляристами (більшість з них пішли за І. Мазепою) та по можливості поширювалися. «Мазепинці», які опинилися на території Османської імперії після Полтавської битви (1709 р.), намагалися активно пропагувати свої політичні цінності. Натомість «мазепинець» С. Величко у межах підросійської України свою «позицію громадянина» виявив у більш спокійний спосіб. Він створив великий за обсягом історичний твір, в якому на 1000 сторінках була представлена ціла низка «місць пам'яті». Їх аналіз є цікавим та багатообіцяючим. На даному етапі нас зацікавив лише один з сегментів цього явища – Орликові «місця пам'яті»².

«Місця пам'яті» у контексті дослідження «культури громадян» Гетьманату є перспективним напрямом студій. З іншого боку, це вже не є трендом сучасної світової історіографії. Втім, останнє лише на користь глибшого застосування даного підходу до українського матеріалу. Це дозволяє творчо використовувати зміст ідей П. Нора та його послідовників, а не поверхово наслідувати нещодавно модну тенденцію в західно-європейській історіографії. У розвідці ми зосереджувалися на тих перспективах, що їх може виявити аналіз «місць пам'яті», які були у нашого ранньомодерного героя.

«Місця пам'яті» П. Орлика – це той зріз історичної культури, з перспективи якого інтелектуал та політик згадував минуле спільноти, в яку він потрапив як мігрант, сприймав державу, в якій він робив успішну кар'єру, все «українське», яке для нього спочатку було здебільшого «новим» і «чужим». Його «місця пам'яті» мали три основні структурні елементи: через їх призму він постійно згадував про певний об'єкт (наприклад, територію), він постійно, через впровадження певних імперативів, визначав конкретне «місце пам'яті», він же був носієм цього «місця пам'яті» (для інших, приміром, місто Київ чи річка Дніпро мали зовсім інше значення). Через такий аналіз «місць пам'яті» цікаво та перспективно реконструюється ідентичність Пилипа Орлика, його постать як носія «культури громадян» Гетьманату.

---

² Їх біографії див.: *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. Варшава, 1938; *Таирова-Яковлева Т.* К биографии автора казацкой летописи Самойло Величка // Петербургские славянские и балканские исследования. 2017. С. 76-88; *Ї ж.* Книги з бібліотеки Самійла Величка, канцеляриста Війська Запорозького // Український історичний журнал. 2017. № 5. С. 103 та ін.

У реконструкції Орликових «місць пам'яті» можна виокремити такі, що пов'язані з територією, сприйманням героїв й політичного устрою, візуальні тощо. У цій розвідці представлено:

1. Територію, міста, річки: територія «Отчизни», місто Київ, річка Дніпро.

2. Героїв: безіменні «войовничі козари», гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Мазепа.

3. Політичний устрій: «права та вольності», інституції козацьких рад, гетьмана і підскарбія.

«Отчизна» як «місце пам'яті»

Для авторів «Договорів та постанов» 1710 р. кордони їх Вітчизни уявлялися у географічних межах Зборівського договору 1649 р. Дуже важливим є той факт, що ці кордони були чітко зафіксовані конкретним пунктом Бендерської конституції; самі «Договори та постанови» отримали підтвердження-«диплом» шведського короля Карла XII. Ці уявлені межі Української держави йшли у розріз з Карловацьким трактатом 1699 р., були порушенням кордонів Речі Посполитої, стверджених цим важливим для усїєї Східної Європи політико-юридичним документом. Тому П. Орлику доводилося використовувати різну аргументацію задля пояснення кордонів козацької держави у межах Зборівського договору. Тим самим він представляв «місця пам'яті» Гетьманату з різних фокусів. Приміром, у маніфесті від 4 квітня 1712 р. гетьман-емігрант звертався до європейських християнських правителів з поясненням, що протекція Османської імперії над Україною (як і передбачена у «Договорах та постановах» шведська. – *Авт.*) потрібна для протиставлення Московській державі, і вона не буде порушувати європейський баланс на користь мусульманського світу. Також у «Виводі прав України» свою державу П. Орлик представляв у кордонах Зборівської угоди; а останню – у свою чергу – як визнану усїєю Європою³. Цей цікавий документ завершувався тим, що висловлювалася думка про необхідність існування незалежної України задля відновлення рівноваги сил в Європі⁴. Отож, представлення турецької протекції над Гетьманатом – як вельми вигідної для європейської політичної стабільності – в Орликовій творчості засвідчує конструювання ним пам'яті про українське минуле. Для аргументації кордонів «отчизни» у межах Зборівської угоди П. Орлику довелося «згадувати»

³ Вивід прав України // *Орлик П.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. Київ, 2006. С. 136.

⁴ Там само. С. 140.

минуле Вітчизни як європейської країни з європейською «культурою громадян». Значну частину аргументів він засвоїв, поки сприймав цінності спільноти Гетьманату наприкінці 1690-х – у 1700-х роках, а частину додумав сам, як-от: твердження про визнання Зборівської угоди усією Європою. Власне, спроби Орлика привернути увагу європейських дипломатів до історичних кордонів Гетьманату підштовхнули його до органічного вписання останнього в європейську систему координат. Козацька Україна поставала як легітимна європейська держава «обох берегів Дніпра», у межах Зборівського договору 1649 р.

Прикметно, що формування пам'яті про територію Вітчизни у межах Зборівського договору в опції лівобережних політиків та інтелектуалів йшло у розріз з Глухівськими статтями 1669 р. Згідно з цим українсько-російським договором, територією Української держави були 10 лівобережних полків. Заслугою П. Орлика стало те, що йому на дипломатичному рівні вдалося акумулювати у простір тогочасної політичної культури те, про що тодішні українські інтелектуали й політики лише мали відносне уявлення⁵. Отже, «отчизна» у межах не лише лівобережного, але й правобережного Середнього Подніпров'я стала «місцем пам'яті» П. Орлика, котре надихало його на дипломатичні перемоги.

Київ як «місце пам'яті»

У текстах П. Орлика Київ представлений як столичне місто козацької України. До цього часу сучасна нам українська столиця представлялася центром Давньої Русі чи місцем перебування митрополита, або ж репрезентувалася, насамперед, Києво-Печерською лаврою чи як фортеця з значним гарнізоном російських військ. Для гетьманської адміністрації Київ був передусім центром однойменного полку. Більше того, на початку XVIII ст. полкову канцелярію цього полку було перенесено у Козелець, тобто в рамках козацької політичної системи статус Києва було ще понижено.

У «Договорах та постановах» Києву, у контексті визначення статусу міст Гетьманату, присвячено окремих пунктів: «Городъ столечный Кіевъ и инныє українскіє города з маїстратами своїми, во всѣхъ правах и

---

⁵ А. Бовгиря показав, що у наративах та актових документах кінця XVII – початку XVIII ст. своєю землею козацькою верхівкою визнавалася територія під гетьманською юрисдикцією, тобто передусім лівий берег Дніпра; водночас ідеальними її межами були кордони, передбачені Зборівським договором (Див.: *Бовгиря А.* Представление о «своей» земле в исторических наративах Гетманщины второй половины XVII–XVIII века // *Нарративы руси конца XV – середины XVIII в.: в поисках своей истории.* Москва, 2018. С. 293-310).

привилеях слүшне наданых непорушимо жебы захованы были, повагою сего акту елекціального постановляється и подтвержене оных своего часу гетманской власти поручається». У латинській же версії документа (зроблений чи відредагований між 5 квітня та 10 травня 1710 р.) з Києвом пов'язувалася і Давня Русь: «стольний град Русі – Київ»⁶. Втім, у «Скороченому викладі договорів між гетьманом та Військом Запорозьким» повторювалося формулювання україномовних «Договорів та постанов»⁷.

Нове бачення Києва середовищем емігрантів представлено у листі П. Орлика до великого візира від 10 травня 1712 р., в якому стверджувалося, що Київ не може бути від'єднаним від України, а Україна від Києва⁸. У такому творі, як «Релация про Київ» (датується приблизно 1712 р.), йде мова, що українські козаки мають виключне право на Київ та правий і лівий берег Середнього Подніпров'я. Це аргументувалося на підставі вже раніше прописаної у «Договорах та постановах» ідеї «поєднання» тодішнього козацтва з давніми хозарами⁹. Відтак, Москва не мала жодних підстав для претензій на Київ¹⁰. У меморіалі П. Орлика татар-

⁶ Див.: «Metropolis Urbs Rossiae, Kiiovia, caeteraque Ucrainae civitates in omnibus suis legibus ac privilegiis aequo iure collatis, inviolatae ac intactae ut conserventur, autoritate huius Actus Electoralis statuitur et confirmandum hoc suo tempore Ducali potestati committitur». (Див.: *Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eudem Exercitus Zaporoviensis, publico utriusque partis laudo Conventa ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo Duce Corroborata Anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam / Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. Москва, 1847. Кн. 1. С. 14. П. 13).*

⁷ «Civitas [Ciuitas] metropolitan Kiioviae [Kijouiae], ceteraque...» (Див.: *Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitus Zaporoviensem conventorum, in Compedium brevi stylo collecta // «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). Київ–Львів, 2011. С. 170-171. П. 13).*

⁸ «Nec Kiioviam sine Ukraina, nec Ukrainam sine Kiiovia unquam posse esse» (Див.: *Soria Literarum a Duce Orlik ad Supremum Visirium, X mart., 1712 // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. 59).*

⁹ Центральний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 2236, оп. 1, спр. 71, арк. 5-6.

¹⁰ «inuste Moscus praetendit metropolim Ucrainae urbem Kijoviam, eamque ab Ucraina seragare sonatus» (Див.: ЦДІАУК, ф. 2236, оп. 1, спр. 71, арк. 5-6). Детальніше про це йдеться у праці: *Затилюк Я.* Предки «козацького малоросійського народу» і киево-руська спадщина в уявленні еліти часів Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика,

скому хану (бл. 1713 р.) йшлося про те, що у разі визнання турецьким султаном прав гетьмана на усю Україну (з Києвом), то останній зможе поновити контроль над цією територією¹¹.

П. Орлик (імовірно, зі своїм генеральним писарем І. Максимовичем) представляв Київ як козацьке «місце пам'яті», котре увібрало в себе подібні до означених Величком щодо Чигирини функції. Також визнання Києва як української столиці стало закономірною тенденцією в подальшій еволюції спільноти «культури громадян» у Середньому Подніпров'ї.

Дніпро як «місце пам'яті»

Рада 5 квітня 1710 р. сталася «з послами от Войска Запорожского Низового у Днѣпру застаючого»¹². На ній підтверджувалося («постановлялося»), що на цій річці могла бути лише одна твердиня – Січ Запорозька, а московські «фортеці на Днѣпрѣ» повинні бути знищені. Якщо «помянутое Войско Запорожское тых кгрунтовъ своих и Днѣпра от насилства московского неочистить и не уволнит», то П. Орлик мав старатися досягти цього шляхом мирних переговорів¹³. У листах орликівців та запорожців пониззя Дніпра також фігурувало як місце проживання низовиків. П. Орлик і після 1714 р. активно використовував річку Дніпро як «місце пам'яті». У своїй переписці з правителями та вельможами тодішньої Європи він постійно нагадував, що є гетьманом войовничого (хоч і пригніченого на той момент) народу, а в пониззі Дніпра жили його козаки, з допомогою яких він планував реалізувати той чи інший проект¹⁴. Річка Дніпро для П. Орлика стала тим «місцем пам'яті», яке не роз'єднувало, а радше, об'єднувало Правобережжя й Лівобережжя та було своєрідною «віссю», на яку нанизувалася козацькими канцеляристами тодішня історія.

Герой: безіменні «войовничі козари»

Хоча П. Орлик не створив великого нарративу козацької історії, його короткі тексти пропонують чітку картину українського минулого.

тексти / Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fonts» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14-16 жовтня 2010. Київ, 2011. С. 134.

¹¹ Российский государственный архив древних актов, ф. 124, оп. 1, 1713 г., л. 1-9 об.

¹² Договори и постановлепа правъ и волностей войсковыхъ // «Пакти і конституції» Української козацької держави... С. 84-85. Преамбула.

¹³ Там само. П. 4.

¹⁴ Научно-исследовательский отдел Российской государственной библиотеки (далі – НИОР РГБ), ф. 204, картон 37, д. 6, л. 8-9 об.

З тексту Бендерської конституції випливає, що вільний козацький народ у давні часи мав іншу назву – козарський. І хоч він був завойований польськими королями, його вольність залишалася неодмінною умовою всіх його вимог, і до неї він, зрештою, повернувся. Бог, бажаючи відродження давнього козацького / козарського войовничого народу, «воздвигнул ревностного православія св[я]того, Отчизны правъ и волностей войсковых стародавних оборонцу, валечного Гетмана, славной памяти Богдана Хмельницкого...»¹⁵. Цей мужній народ, який очолив Хмельницький, фактично утворив державу, яка протистояла потужній Речі Посполитій. З метою успішного функціонування цієї держави гетьман уклав вигідний союз з православним монархом та піддався під його руку. Утім, сподівання, що «г[осу]д[а]рство Московское, яко з нами єдиновѣрное, додержит, и вѣчне Войско Запорожское и пародъ волный малороссійскій при правахъ и волностях ненарушимо под обороною своєю заховаєт»¹⁶, виявилися марними. Більше того, «по смерти славной памяти того ж Гетмана Богдана Хмельницкого, кгда тоє жъ г[осу]д[а]рство Московское многими изобрѣтенными способами усилювало права и волности войсковые собою потверженые, надвередити и до конца разрушити, а на пародъ волный козацкій, собою никогда незавоеванный, неволничое ярмо вложити...»¹⁷. Новим рятівником українського народу у «Договорах та постановах» представлений І. Мазепа. Військо Запорозьке (Городове та Низове) продовжило цю Богоугодну справу і у важкий час боротьби за «права та вольності» уклало «Договори та постанови» з новообраним П. Орликом та усіма наступними гетьманами¹⁸. Такою є коротка козацька історія, починаючи від козар і завершуючи державницькими діяннями її автора – П. Орлика, який лаконічно та цікаво її виклав. У П. Орлика «козари» органічно і цілісно вмонтовані у пам'ять про минуле.

Отож, «козари» стали для П. Орлика «місцем пам'яті», котре доступно пояснювало права козацької старшини на землю по обох берегах Дніпра у межах Середнього Подніпров'я.

Глорифікація Богдана Хмельницького

У багатьох джерелах українського походження другої половини XVII – початку XVIII ст. Б. Хмельницький – звичайний керівник пов-

¹⁵ Договори и постановления правъ и волностей войсковыхъ. С. 81-82. Преамбула.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Про циклічність успіхів та невдач козарської / козацької історії див.: Кононенко В. Казацко-московские отношения в оригинале текста «Договоров и постановлений» 1710 г. // Исторический вестник. Т. 163. М., 2016. С. 62-101.

стання проти поляків (і навіть у деяких випадках – негативний персонаж). У текстах «війни маніфестів» 1708–1709 рр. «Богом даний гетьман» очолює список правителів, таких як І. Виговський, П. Дорошенко. Для емігрантів же Б. Хмельницький – видатний (чи можна навіть сказати, «національний») герой, з якого брали приклад І. Мазепа та П. Орлик.

У Бендерах до авторитету Хмельницького звернулися 26 вересня 1709 р. у «Витягах з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції», де закликали Карла XII затвердити західний кордон по річку Случ, як це було за Богом даного гетьмана, згідно з умовами Зборівського договору¹⁹. Про лідера повстання 1648 р. у «Договорах та постановах» від 5 квітня читаємо, що сам Бог «воздвигнуль ревностного православія св[я]того, Отчизны правъ и волностей войсковых стародавних оборонцу, валечного Гетмана, славной памяти Богдана Хмелницкого»²⁰. У Бендерській конституції «славной памяти Богдан Хмельницкий» згадується неодноразово. Він піднімає народ з колін, заключає союз, наслідуючи при цьому свого діда, зі шведським королем Карлом X, при ньому московський цар не наслідуються порушувати цілісність Вітчизни, її «права та вольности»²¹.

Як написано у маніфесті від 4 квітня 1712 р., лише «після смерті блаженної пам'яті самого гетьмана Богдана Хмельницького Московська імперія, використовуючи самі різноманітні методи, порушила права та вольности козацького народу»²².

Отож, «Богом даний гетьман» став ідеальним героєм омріяного емігрантами ідеального Гетьманату. Цікаво, що у «підросійській» українській автономії Б. Хмельницький у творі колишнього канцеляриста С. Величка також фігурує як ключовий герой. Зокрема, у нього очільник повстання проти «ляхів» зображується як правитель європейського масштабу²³.

Початки глорифікації Мазепи

У «Витягах з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції» від 26 вересня 1709 р. у 5-му пункті про І. Мазепу написано як про героя, якого потрібно було перепоховати у

---

¹⁹ Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції від 26 вересня 1709 р. // «Пакти і конституції» Української козацької держави... С. 353.

²⁰ Договори и постаповлепа правъ и волностей войсковыхъ. С. 78-79. Преамбула.

²¹ Там само.

²² Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. С. 120.

²³ Див.: Величко С. Літопис. Т. 1. Київ, 2001. С. 27, 27, 29, 31, 31 і т.д.

більш достойному місці²⁴. Цікаво, що на сторінках цього документа покійний гетьман неодноразово називався «ясновельможним» (наприклад, лише у 2-му пункті він згаданий так 23 рази²⁵), на відміну від таких правителів, як І. Брюховецький, Д. Многогрішний, І. Самойлович, яких згадано як просто «гетьманів»²⁶. Через півроку ситуація змінилася. На сторінках Бендерської конституції І. Мазепа постає героєм як емігрантів з лівого берегу Дніпра, так і запорожців. Цікаво, що січовики при житті ненавиділи померлого так само, як і він їх.

Покійний правитель за життя продовжив справу самого видатного козацького гетьмана Б. Хмельницького – повернувся до ідеального «місця пам'яті» часів «Богом даного гетьмана». Це «місце пам'яті» було територіально окреслене, мало кордони Зборівського договору 1649 р., мало свою структуру. І. Мазепа у представленні Орлика виступив за «цѣлост Отчизны, правъ и волностей войсковых» для того, чтобы «зоставити тую ж Сѣтчизну, милую Матку п[а]шу, и Войско Запорожское городовое и пизовое, не тылко в ненарушимых, лечь и в разширенных и розмноженных волностях...»²⁷. Саме для цього він повторив політичну комбінацію Хмельницького – заключив договір зі шведським королем; він же й помирає у ході виконання цього важкого завдання.

Цікаво представлена фігура І. Мазепа у маніфесті від 4 квітня 1712 р., в якому гетьман в еміграції аргументує своє підданство турецькому султану не лише як вигідну для України протекцію, але й для збереження «балансу сил» в Європі шляхом стримування зовнішньополітичної активності російського царя Петра І. У цьому документі боротьбу українських емігрантів за свої інтереси аргументовано так: «ми не могли помилитися, ідучи услід і за прикладом нашого попередника, славної пам'яті гетьмана козацького Івана Мазепа, чиї видатні заслуги й християнське благочестя досить знані були у світі»²⁸. Відтак, вчинок українського правителя 1708 р. через три с половиною роки сам по собі розглядався як достатній аргумент для продовження політичної боротьби проти Російської держави. В документі 1710 р. гетьмана представлено як «блаженної пам'яті гетман Іван Мазепа»²⁹. В іншому місці виступ українського правителя проти російського царя презентовано: «Князь Мазепа і

---

²⁴ Витяги з покiрного меморiала Вiйська Запорозького до святого Королiвського Маєстату Швецiї... С. 353. П. 5.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. С. 349-352. П. 2.

²⁷ Договори и постаповлепа правъ и волностей войсковыхъ. С. 82-83. Преамбула.

²⁸ Манiфест гетьмана Пилипа Орлика з 4 квітня 1712 р. // Орлик П. Конституцiя, манiфести та лiтературна спадщина. С. 120-124.

²⁹ Орлик П. Конституцiя, манiфести та лiтературна спадщина. С. 122.

Стани України ужили своєї влади в 1708 р., щоби знову заволодіти тим, що їм належало»³⁰.

«Права та вольності» як «місце пам'яті»

«Договори та постанови» від 5 квітня 1710 р.³¹ починаються з декларації про те, що вони є угодою між новообраним гетьманом Пилипом Орликом та генеральною старшиною, полковниками й усім Військом Запорозьким, котра стосується «правъ и волностей войсковыхъ»³². «Права та вольності» українського козацтва зародилися на просторі «Візантії після Візантії». «Восточному панству» (так називалася ця держава у «Договорах та постановах») ідея імперії була притаманною в усіх сферах життя³³. Відповідно на території її впливів поширилася міфологема «перенесення імперії» («*translatio imperii*»). Можна висунути гіпотезу, що ідея «перенесення прав та вольностей» (умовно кажучи – «*translatio legum libertatumque*») прямо чи безпосередньо була пов'язаною з пам'яттю політиків та інтелектуалів Гетьманату (зокрема, й емігрантів) про козацьке минуле. Цією гіпотезою можна пояснити й те, що українські емігранти представляли «права та вольності» як невід'ємний атрибут войовничого козарського народу. Цим же можна пояснити деякі нелогічні місця у текстах козацьких інтелектуалів. Скажімо, у Бендерській конституції козаки, з одного боку, були вільним народом з «правами та вольностями», з іншого – з Божого промислу завойовані польськими королями Болеславом Хоробрим та Стефаном Баторієм, а також потрапили в ярмо до московських самодержців. Хоча козари / козаки, згідно з текстом «Договорів та постанов», й були завойовані польськими королями, Хмельницький почав війну проти Речі Посполитої, якій вони ніби

³⁰ Вивід прав України. С. 134.

³¹ В оригіналі українською мовою цей політико-правовий документ так і починається: «Договоры и постановления правъ и волностей войсковыхъ...». В українській історіографії існують ще такі поширені назви: «Конституція Пилипа Орлика», «Пакти та конституції», «Бендерська конституція». На думку автора, цей документ, укладений у Бендерах, передусім варто називати так, як він і починається в єдиному відомому на сьогодні повному оригінальному тексті. Усі дати подано за старим стилем.

³² Див. факсиміле документа та його археографічну публікацію у книзі: «Пакти і конституції» Української козацької держави... С. 76-77. Преамбула. Текст джерел у статті подано без паєрка. Про це ж йшла мова у привілеї від 10 травня 1710 р. (*Confirmatio Norum Ractorum a Rege Suecie / Привілей від 10 травня // Там само. С. 342-347*).

³³ Можливо, цим можна пояснити наявність у преамбулі Бендерської конституції пам'яті про Східну імперію, а також відведення поважного місця одному з найвагоміших «залишків» цієї цивілізації – Константинопольському патріархатові.

добровільно піддалися і лише через утиски почали відстоювати свої «права та вольності»³⁴. Отож, ідея перетікання «прав та вольностей» з одного періоду козацької історії (щасливого) до іншого (нешчасливого) була надзвичайно виграшною для конструювання пам'яті про минуле українськими емігрантами. У менш щасливі періоди «права та вольності» були «пошкоджені» та втрачали цілісність, а добрі періоди починалися з «поправи упалих прав» та поновлення їхньої цілісності. Відтак, для українських мігрантів їхній народ завжди був вільний і мав «права та вольності»; навіть під час підкорення загарбникам ці атрибути повністю не зникали: в нещасливий період народ втрачав цілісність, а в щасливий – її повертав. Тобто історію «прав та вольностей» фактично можна переказати зі сторінок оригіналу «Договорів та постанов» через призму втрати або повернення «цілісності»³⁵.

Цілісність «прав та вольностей» перед виступом І. Мазепи була порушена не лише ззовні (шляхом втручання в українське життя північно-східного самодержця-протектора), але й через згубні московські впливи на гетьманів, через які останні ставали внутрішніми ворогами цього важливого маркера окремишнього життя Гетьманату. Українські володарі після Хмельницького (у конструкціях емігрантів) перетворювали свою владу на самодержавну і тим самим «значне надвередили давныє порядки, права и волности войсковіє (підкреслення наше – *Авт.*)»³⁶. Користуючись слушним часом, Військо Запорозьке перейшло під протекцію шведського короля задля повернення цілісності своїх «прав та вольностей», а щоб скріпити це «повернення», були укладені «Договори та постанови»³⁷. Завданням новообраного гетьмана (його наступників також, оскільки це впливає з двох контекстів Бендерської конституції) стало забезпечення, за допомогою шведської протекції та Божого сприяння «правам та вольностям», цілісності»³⁸.

³⁴ Міфологема, що козаки не були завойовані поляками, а були у них під протекцією, присутня і в попередніх текстах, а також інших творах українських емігрантів, зокрема, маніфесті від 4 квітня 1712 р., «Виводі прав України».

³⁵ Договори и постановления правъ и волностей войсковыхъ. С. 78-83. Преамбула.

³⁶ Там само. С. 84-85. Преамбула.

³⁷ «Войско Запорозкое не для чого иншого под протекцію Наяснѣйшого Королевского В[є]л[и]ч[є]ства Шведского удалося и тепер оной крѣпко и непоколѣбимо держится, тылко для для поправы и подвиженя упалых правъ своих и волностей войсковыхъ, договорили и постановили з Ясневелможнымъ Его Милостю паномъ Филиппомъ Орликомъ (підкреслення наше. – *Авт.*)» (Див.: Договори и постановления правъ и волностей войсковыхъ. С. 84-85. Преамбула).

³⁸ Договори и постановления правъ и волностей войсковыхъ. С. 90-91. П. 2; С. 100-101. П. 6; С. 114-115. П. 16; С. 116-117. Присяга. Для прикладу, П. Орлик присягав піклуватися «о цѣлости публичной, о разширеню правъ и волностей войсковыхъ старане,

Варто зазначити, що тематика цілісності присутня і в інших текстах українських емігрантів, створених як до часу прийняття «Договорів та постанов», так і після. У «Витягах з покiрного меморiала Вiйська Запорозького до святого королiвського маєстату Швеції» емігрантська верхівка просила підтвердження протекції шведського короля, «щоб сусідні володарі не намагалися підбити нашу батьківщину збройною силою, або яким-небудь способом, і знівечити права на волю»³⁹. Тобто «права та вольності», які втрачали свою цілісність, так чи інакше стояли в одному ряду з такою бiдою, як загарбання сусiдами. Також у привiлей Карла XII від 10 травня 1710 р. («Confirmatio horum Pactorum a Rege Sueciae») зазначалося, що П. Орлика обрано гетьманом «для ненарушимого правъ и вольностей войсковых захованя»⁴⁰. У 9-му пункті «Інструкцій Пилипа Орлика послам Вiйська Запорозького до Османської імперії» від 3 листопада 1711 р. також йшла мова про те, щоб султан забезпечив непорушність України з її «правами та вольностями»⁴¹. Згодом це було підтверджено султаном: ніхто не мав права втручатися в українські закони (права) та свободи (вольності), а за непорушністю цього мав стежити сам візир⁴².

Тож, П. Орлик цілковито сприйняв цінності «прав та вольностей», які були складовими «культури громадян» Гетьманату.

скільки силь, розуму и способовъ станеть, мѣти...». У данному випадку цілісність публічного життя прямо пов'язана з розширенням, покращенням і поверненням цілісності «правам та вольностям» (Див.: Договори и постановлепа правъ и волностей войсковыхъ. С. 116-117. Присяга).

³⁹ Витяги з покiрного меморiала Вiйська Запорозького до святого королiвського маєстату Швеції... С. 353. П. 3.

⁴⁰ Confirmatio horum Pactorum a Rege Sueciae / Привілей від 10 травня // «Пакти і конституції» Української козацької держави... С. 346.

⁴¹ Instructio Dom. Dom. Demetrio Horlenko etc. extraordinariis Zaporoviensibus Legatis ad Portam Otomanicam, a Duce Orlik in urbe Baba data III d. 9-bris, 1711 / Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. 66. П. 9.

⁴² Переклад привілею імператора турків, що його було дано гетьманові запорозькому Пилипові Орлику на володіння Україною цього боку Дніпра. Сталося це в Бендері в царській канцелярії 1712 року. 10 травня // Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. С. 129. Також див.: *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття? // Український археографічний щорічник. 1992. Вип. 1. С. 307-320.

Козацька рада як «місце пам'яті»

«Права та вольності» реалізовувалися на радах. Козацькі ради належали до ключового козацького «місця пам'яті». На них вибирався гетьман, старшина, приймалися важливі рішення, і вони для тодішніх представників «культури громадян» визначали усе політичне життя. Хоча І. Мазепа помер у ніч з 22 на 23 вересня 1709 р., втім, П. Орлик став українським правителем через півроку, оскільки міг бути обраний таким лише на раді. У самих «Договорах та постановах» рада презентована як політична інституція з довершеною процедурою прийняття рішень у площині «культури громадян»: «А чому ж бы в волномъ народѣ таковый збавенный порядокъ не мѣль быти захованъ [...] назначаются три Енералные в каждом року Рады, мѣючієся в резиденціи Гетманской отпраовати: первая – о Рождествѣ Х[ри]стовомъ, другая – о Воскресеніи Х[ри]стовомъ, третья – о Покровѣ Пр[ѣсвя]той Б[огороди]цы»⁴³.

Своє обрання гетьманом Війська Запорозького на раді у Бендерах 5 квітня 1710 р. Орлик активно використовував для вигідного представлення своєї влади впродовж всього життя. Цікаво, що немає свідчень про скликання рад Орликом на Покрову, Різдво Христове та Великдень. Навпаки, є факти, котрі свідчать про те, що супротивники Орлика намагалися скликати раду, щоб відібрати в нещодавно обраного гетьмана булаву. Втім, реалізація подібних намірів деяких ключових представників української еміграції без освячення радою ставала неможливою⁴⁴. Орлик розумів політичне значення ради і, враховуючи поточну не вигідну для себе політичну ситуацію, не ініціював її скликання⁴⁵. Більшість «корінних» представників «культури громадян» Гетьманату під тиском зовнішніх обставин відмовилася від боротьби з московським царем. Однак для Орлика рада стала «місцем пам'яті», яке він активно продовжував використовувати задля реалізації свого високого титулу «ясневельможного». Не лише Орлик у своїй діяльності активно «експлуатував» раду (поряд з посадою «гетьмана»). Син «вождя козацької нації» також пробував робити це. Хоч йому не вдалося добитися цілей у рамках «культури громадян» Гетьманату, але він домігся непоганої кар'єри у Франції,

⁴³ Договори и постановлепа правъ и волностей войсковыхъ. П. 6.

⁴⁴ НИОР РГБ, ф. 204, картон № 37, д. 11, л. 6 зв.-8 зв.

⁴⁵ Сприйняття П. Орликом Ради як «місця пам'яті» було подібним до Величкового у схожих політичних інтерпретаціях. Наприклад, козацький історіописець так само описує спробу зриву ради М. Пушкарем: «не тилко на тую елекцию з Полтави в Чигринь не поѣхаль, але и листоподавцу отправилъ назадъ з бранными и досадителными Виговскому словами, чинячи его недостойнымъ того гетманского уряду, а знаючи лучших и заслуженших в Войску Запорозскомъ товаришовъ» (Российская национальная библиотека. Отдел рукописей, погод. 2020/1–3, л. 191 зв.).

одружився з французькою аристократкою, і лише передчасна смерть не дозволила йому досягти більшого⁴⁶.

Отже, козацькі ради у творчості П. Орлика сприймалися як демократична інституція; водночас вони використовувалися задля реалізації його цілей у поточній політиці.

Пам'ять про уряд гетьмана

Після смерті І. Мазепи постало питання обрання нового гетьмана, що дозволяє поглянути на пам'ять про цей уряд у середовищі козацької верхівки з кількох цікавих ракурсів. Пам'ять про уряд гетьмана яскраво представлена у «Витягах з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції» від 26 вересня 1709 р. Володар булави представлявся тут як «перший серед рівних» заслужених старшин. Ясневельможний також міг здійснювати свою владу у певних правових рамках. Зокрема, він не міг самовільно користуватися тим, що належить «всьому війську»⁴⁷.

До видимих ознак гетьманської влади належали клейноди. Без клейнодів гетьман не був гетьманом. Тому у згаданому документі старшина просила, щоб А. Войнаровський вернув усі «гетьманські клейноди і наші привілеї та увесь скарб в цілості»⁴⁸. У цьому переліку козацьких цінностей гетьманські клейноди значилися на першому місці. Повернення «клейнодів» стало однією з умов козацької верхівки в питанні обрання нового гетьмана.

Слово «kleinod» з німецької перекладається як «скарб», «цінність». Гетьманські клейноди були не лише цінними у матеріальному сенсі – без булави, печатки, бунчука гетьманський уряд взагалі не уявлявся. Ці візуальні предмети стали «місцями пам'яті» задовго до 1710 р. В еміграції важливою є та увага, яка приділялася П. Орликом візуальним символам представлення гетьманської влади на чужій території. Це стосується як булави, так і печатки й бунчука⁴⁹. Власне, печаткою скріплювалися важливі документи, наприклад «Договора та постанови»⁵⁰. Завідувачі «бунчуків» – генеральні бунчужні відігравали важливе місце в представленні влади в Гетьманаті, таку ж роль вони продовжували відігравати в

⁴⁶ НИОР РГБ, ф. 204, картон № 37, д.11, л. 6 зв.-8.

⁴⁷ Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції... С. 349. П. 2.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ НИОР РГБ, ф. 204, картон № 37, д.11, л. 6 зв.

⁵⁰ Див. факсиміле українського оригіналу Бендерської конституції: Договори и постаповлепа правъ и волностей войсковыхъ.

еміграції. Навіть у 1719 р., в скрутних умовах проживання у Швеції, при гетьманові було два бунчужних, які отримували значні суми за свій уряд⁵¹.

Гетьман в еміграції намагався виставити себе як «вождя козацької нації»⁵². Син Орлика Григор також долучився до батькової гетьманської активності, наче ця справа мала йому перейти у спадок. Тож, боротьба за виживання П. Орлика в політичній еміграції стала формуванням пам'яті про гетьманський уряд одночасно як демократичний, так і авторитарний, що уособлювалося у формулюванні «вождь нації».

Пам'ять про уряд підскарбія

Відомо, що посада підскарбія з'являється у «Договорах та постановках» задля того, щоб не допустити переходу власності гетьмана як спадку до рук родича, як це сталося у випадку з власністю Мазепи⁵³. Уряд генерального підскарбія представлено так, ніби він постійно існував (хоча це мало місце лише за І. Брюховецького). Крім генерального підскарбія, уряди підскарбіїв вводилися у полках та містах (згідно з латиномовним текстом «*Pacta et constitutiones*»). Взагалі містам у «Договорах та постановках» присвячено більше уваги, ніж це може здаватися на перший погляд. Якщо у «Договорах та постановках» йде мова про підтвердження самоврядування у Києві та у тих містах, котрі його отримали у минулому⁵⁴, то у «*Pacta et Constitutiones*» йшлося про усі без винятку урбаністичні осередки⁵⁵. Згідно з латинським текстом, планувалося функціонування інституту підскарбія у кожному місті; причому цей «міський» підскарбій (*Thesaurarius*) мав бути підзвітний полковому (*Chiliarchatus*) підскарбію: «...у громаді кожного міста треба обрати і привести до присяги підскарбія, підлеглого полковому підскарбію, який би мав під своєю орудою і опікою усі прибутки і видатки і правдиво вносив їх в облікові книги»⁵⁶. Пропоноване у латинському тексті нововведення було досить продуманим: «міський» підскарбій був фінансово зацікавлений захищати міщан, оскільки мав би заплатити за зловживання подорожуючих у містах з власних коштів: «Якщо по щорічному обрахунку тих видатків буде поміченим у боргах і незаконних витратах, – то їх варто

⁵¹ Молчановский Н. Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы. Киев, 1903. С. 8.

⁵² Российская национальная библиотека. Отдел рукописей, погод. 2020/1–3, л. 191 зв.

⁵³ Договори и постановлепа правъ и волностей войсковыхъ. П. 7

⁵⁴ Там же. П. 13.

⁵⁵ *Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis...* С. 13-14. П. 14.

⁵⁶ Там же.

відшкодувати з власних коштів того підскарб'я, щоб повернути місту. Тому повинен вносити в облікові книги лише ті випадки, що пов'язані з поїздками у конкретній справі: хто з чиєю подорожною відбував подорож та якими вигодами користувався»⁵⁷. У латинському тексті у справі обмеження зловживань подорожуючих (відповідно й сфері захисту інтересів міщан), на відміну від україномовного документа⁵⁸, є наголошення на необхідності копіювання практик, поширених у більш розвинених державах.

Тож, підскарб'її стали важливим «місцем пам'яті» П. Орлика, покликаним модернізувати суспільно-політичний лад Гетьманату. Пункти «*Pacta et Constitutiones*» створювали більш-менш привабливу «картинку» ладу в країні, яку очолив Орлик, а протектором вже був Карл XII.

«Культура громадян» початку XVIII ст. й українські «місця пам'яті» (замість висновків)

У «Витягах з покiрного меморіала Вiйська Запорозького до святого Королiвського Маєстату Швеції» від 26 вересня 1709 р., адресованих шведському королеві, порушувалося питання, яким бачив І. Мазепа Українську державу під скандинавською протекцією, з яким політичним устроєм, як цей лад закріплювався на правовому рівні?⁵⁹ Це питання можна інтерпретувати як риторичну форму, або ж таке, яке не варто розуміти буквально. Втім, саме така постановка питання можлива лише у спільноті з значним рівнем правової та суспільно-політичної свідомості. Справді, є усі підстави розглядати суспільство Гетьманату як спільноту з «культурою громадян». Людина в українській автономії була пов'язана з державою правовими зв'язками, котрі захищали її життя, гідність, власність. Звичайно, станом з повноцінними громадянськими правами було козацтво (старшина, поодинокі нащадки шляхти, «значні», заможні та бідні козаки). Втім, саме через розширення прав людини-громадянина (і збільшення у відсотках кількості цих громадян) еволюціонували інститути громадянства та демократичного суспільства.

П. Орлик, І. Максимович, С. Величко та багато інших, котрі належали до субкультури військових канцеляристів (за висловом П. Саса), були громадянами своєї «отчизни» – України, Малої Русі, Малої Росії, Малоросії. У даному випадку не так важливо, чому її називали по-різному (у сусідніх країнах нерідко спостерігалось подібне). П. Орлик заради Віт-

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Договори и постаповлепа правъ и волностей войсковыхъ. П. 12, 13, 14.

⁵⁹ Витяги з покiрного меморіала Вiйська Запорозького до святого Королiвського Маєстату Швеції... С. 354.

чизни став емігрантом, свою особисту долю та долю своєї сім'ї тісно пов'язав з долею України. С. Величко, натомість, прожив нібито не таке яскраве життя: він також ризикнув долею, виступивши з мазепинцями проти Петра I, але подальша його буденність виявилася більш прозаїчною. Втім, саме у цьому і полягає велич його патріотичної «справи». Укладений та написаний ним величезний за об'ємом «Літопис» у другій половині XIX ст. та у XX ст. справляв великий вплив на формування модерної української ідентичності.

Багато з Орликових «місць пам'яті» належали до домінуючих, він лише був їх носієм – поряд з іншими козацькими політиками та інтелектуалами. Так, кордони Вітчизни у межах Зборівського договору підштовхували деяких українських політиків до активних дій – включно до гетьманства К. Розумовського й далі у часи поділів І Речі Посполитої. Втім, сама Вітчизна для багатьох почала уявлятися в іншому світлі, самі її кордони сприймалися по-різному.

Київ як українське «місце пам'яті», до розвитку якого стільки приклав зусиль П. Орлик, незважаючи на існування сильних конкурентів, став «столичним містом». Українська нація – як «вільний народ» – також багато чого перейняла відповідно до Орликового «місця пам'яті». Візії початків української державності, постатей Богдана Хмельницького та Івана Мазепи також мають безпосередній зв'язок з «місцями пам'яті» гетьмана в еміграції.

У сучасній українській історіографії спостерігається тенденція до вивчення козацьких «місць пам'яті»⁶⁰. На нашу думку, цей перспективний напрям має великий потенціал. Також історія як «місця пам'яті» близька і зрозуміла новому поколінню українців (поколінню Z, котрі мислять образами), що теж є не менш важливо.

---

⁶⁰ Бовгиря А. «Украина обоих берегов Днепра»: Гетманщина конца XVII–XVIII в. и дискурс единой отчины // «Места памяти» руси конца XV – середины XVIII в. С. 378-397; Таирова-Яковлева Т. «Малая Россия» и «Украина» в историческом дискурсе Украинского гетманства конца XVII – первой четверти XVIII в. // Там же. С. 398-406 та ін.